

JALƏ QƏNİYEVƏ
Bakı Slavyan Universiteti
email: jalegeniyeva@hotmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SOMATİK İFADƏLƏRİN MƏNŞƏCƏ TƏRKİBİ

Açar sözlər: somatik ifadə, frazeoloji vahid, idiom, kalka, tərcümə, iqtisadi əlaqə

Key words: somatic expression, phraseological unit, idiom, loan translation, economic relations

Ключевые слова: соматическое выражение, фразеологические соединений, идиома, калька, перевод, экономические отношения

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, Müasir Azərbaycan dilinin də frazeologiyasının mənşəyini nəzərdən keçirdikdə həm dilimizin daxili hesabına, həm də alınmalar hesabına yaranıb artan frazeologizmlər, o cümlədən somatik ifadələr görmüş oluruq. “Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür feilləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər” adlı əsərində N.Vəliyevanın qeyd etdiyi kimi, dünya dillərindəki frazeoloji vahidləri izləməklə onların içərisində məna və təsxixatca bir-birilə tamamilə düz gələn və ya mənalı çox yaxın olan nümunələrdən ibarət zəngin frazeologiya toplusu müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu frazeoloji sistemi təkcə milli əsasda deyil, həm də beynəlmiləl formalaşması qənaətinə gəlməyə imkan verir [6, 58].

Frazeologizmlərin tarixi çox qədimdir. Bunlar xalqın həyat tərzini və yaşayışı ilə, adət-ənənəsi ilə, rəvayətləri ilə, dini, məfhumu anlayışları və s. ilə sıx bağlı olaraq yaranmışdır və yaranmaqdadır. Təbiidir ki, bu xüsusiyyətləri bədən üzvləri adları ilə yaranan frazeoloji birləşmələrə - somatik ifadələrə də şamil olunur. Somatik ifadələrin əksəriyyəti dilin öz materialı olub, xalqın özünə məxsusdur və həmin xalqın dilinin milli vahidlərinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Deməli, əsl somatik ifadələr milli səciyyə daşıyır. Dilimizin daxili imkanları hesabına və zamanla möhkəmlənib lüğət fonduna oturan somatik ifadələr xalqımızın qədim və zəngin söz xəzinəsinə əsaslanır. Məsələn, *əldən tutmaq, gözdən düşmək, dabana tüpürmək, ciyəri yanmaq, gözü arxada qalmaq* və s.

Dilçi alim H.Həsəsnov dilin öz imkanları hesabına yaranan frazeologizmləri iki qrupa bölür: ümumi frazeoloji birləşmələr, xüsusi frazeoloji birləşmələr [2, 33]. Bu fikri təsdiqləyərək qeyd etmək istərdik ki, ümumxalq tərəfindən yaradılmış, hamı tərəfindən anlaşılan və işlədilən somatik ifadələr ümumidir. Bunlar bütün xalq tərəfindən işlədilir və neytral

olur. Mələlə, *gözü götürməmək, əldən düşmək, üzdən-gözdən salmaq, ayaq basmaq, gözü su içməmək, boyun qaçırmaq, başına çıxartmaq* və s.

Ayrı-ayrı şair və yazıçılar tərəfindən yaradılan müəyyən üslubi məqamda işlədilən frazeologizmləri isə alim xüsusi frazeologizmlər adlandırır [2, 33]. Bunu bölgünü frazeologizmlərin böyük bir qismini təşkil edən somatik ifadələrə də şamil etmək olar. Xüsusi somatik ifadələr yalnız Azərbaycan dilinə məxsusdur. Belə frazeoloji vahidlərin, xalis Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin müəyyən qrupunun müəllifləri məlumdur. Buna misal olaraq, dilimizin somatik frazeoloji tərkibindəki xeyli aforizmlərin M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqaları tərəfindən yaradılmış olduğunu vurğulamaq lazımdır.

Dilimizdə işlənən xalis Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərin, somatik ifadələrin bir çoxunun isə müəllifi məlum deyildir. Bunlar ümumxalq tərəfindən yaradılmış, ağızdan-ağıza keçərək cilalanmış və zamanla sabitləşmişdir.

Q.Kazımovun da qeyd etdiyi kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində də işlənmiş frazeoloji vahidlərin komponentlərini mənşəyinə görə qruplaşdırdıqda türk mənşəli sözlərdən yaranmış frazeoloji vahidlərin təbii üstünlüyü müşahidə olunur [3, 319]. Məsələn, *üzü gülmək, qan almaq, yola düşmək, gözü dönmək, ayağına düşmək, yol almaq, göz gəzdirmək başına iş gəlmək* və s. Hətta onlardan çoxunun komponentlərindən birinin müasir dövrümüzdə görə arxaikləşdiyinin də şahidi oluruq: *barmağını ısırmaq, göz bükünü çəkmək (gözdağı çəkmək), başına nələr qopmaq (başına iş gəlmək), dadlı damaq verib soruşmaq (zövqlə, diqqətlə, həzz alaraq soruşmaq)* və s.

Bildiyimiz kimi, somatik ifadələrin ən çox işləndiyi sahələrdən biri xalq danışığı dilidir. Bu da belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, milli frazeologizmlər dildə daha qədimdir və alınma frazeoloji vahidlərə nisbətən daha geniş işlənir [6, 59]. Buna misal olaraq *burnunu sürtmək, boynundan atmaq, gözdən salmaq, baş çəkmək, üzünə un ələmək, əldən düşmək, qulaq asmaq, ağıza düşmək, ayaq açmaq, kipriylə od götürmək, dodağı qaçmaq, ürəyi sınmaq, dişi bağırsağını kəsmək* və s.

F.Zeynalovun da qeyd etdiyi kimi, dünyada leksik tərkibi ancaq özünəxas sözlərdən ibarət “xalis” bir dil yoxdur. Türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin də leksik tərkibinə düşdüyü dil əhatəsi, ekstralinqvistik təsirlər, ictimai-siyasi quruluş və s. ilə əlaqədar olaraq (zəruri və lüzumsuz) külli miqdarda alınma sözlər daxil olmuşdur [7, 40]. Başqa sözlə desək, müasir Azərbaycan dili həm öz daxili hesabına, həm də alınma sözlərin hesabına zənginləşmişdir. Deməli, dünya dillərinin frazeologiyası üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bütün dillərin lüğət tərkibinin inkişafında, o cümlədən frazeologiyasının zənginləşməsində başqa dillərin müəyyən rolu

vardır. Təbiidir ki, frazeoloji vahidlərin alınma mənşəli olub olmamasını müəyyənləşdirmək üçün onları təşkil edən leksemlərə diqqət etmək lazımdır. Dünya dillərində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də alınma frazeoloji birləşmələr, o cümlədən somatik ifadələr əsasən iki yolla yaranır: ya tərkib üzvlərindən biri və ya bir neçəsi başqa dillərə məxsusdur, ya da başqa dillərə aid frazeologizmlər hərfi tərcümə yolu ilə, kalka üsulu ilə dilimizə keçərək işlədilmişdir.

Uzun illər qonşu olan, mədəni əlaqələri sıx olan bəzi millətlərin dillərində bir kökdən olmamalarına rəğmən məcazi mənə daşıyan qəliblənmiş eyni ifadələrə rast gəlinir. Tədqiqatçılar göstərir ki, bəzən bir dildəki idiomatik ifadələri başqa bir dildə ya eynilə, ya da oxşar şəkildə işlənməsi hallarına da rast gəlinir. Bunun səbəbi isə bir tərəfdən xalqın tarixi ilə digər xalqın tarixi arasındakı oxşar cəhətlər, bir-birinə uyğun gələn adət və ənənələrin mövcudluğu, digər tərəfdən isə həmin xalqların iqtisadi-ictimai əlaqələrinin yaxınlığı nəticəsində idiomların bir dildən başqa dilə keçməsidir. Buna misal olaraq H. Bayramovun da vurğuladığı kimi, Azərbaycan frazeoloji sistemini rus dili ilə müqayisəli nəzərdən keçirərkən görürük ki, dilimizdə bir neçə belə sabit birləşmə rus dilinin təsiri ilə yaranmışdır. O, ehtimal edir ki, bunların yaranması XIX əsrin ikinci yarısından sonra başlamışdır; bu zamandan Azərbaycanın Rusiya ilə ictimai, iqtisadi, mədəni əlaqələri daha da qüvvətlənir, Azərbaycan gənclərinin müəyyən qismi Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində ali təhsil alır, tədris elmin müxtəlif sahələri üzrə rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümələr görünməyə başlayır. Xüsusilə qabaqcıl fikirli rus yazıçılarının əsərlərinin, məqalələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı dilimizdə qarşılığı olmayan bir sıra rus və Avropa dillərinə məxsus sözlərlə, terminlərlə yanaşı, rus dilindəki bəzi frazeoloji vahidlərin də Azərbaycan dilinə kalkasının yaranmasına ehtiyac duyulurdu. Müşahidələr göstərir ki, bu proses sovet dövründə daha da qüvvətlənmişdir [1, 69]. Onu da qeyd edək ki, bu proses hazırda da davam etməkdədir. Belə somatik ifadələrə - frazeoloji birləşmələrə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Совать (свой) нос куда, во что; Сунуть(свой) нос куда, во что [8, 444] – *Burnunu (harayasa, nəyəsə) soxmaq*; *Винтиков не хватает (в голове) у кого* [8, 504] – *(Başında) vinti çatdır*; *До последней капли крови* [8, 194] – *Son damla qanına qədər*; *Находить общий язык* [8, 270] – *Ümumi dil tapmaq*; *Беда на голову с языка валится – Вələ başa dildən gələr*; [5, 12]; *Где голова, там и ноги будут – Ayağım hara, başım da ora* [5, 37]; *Дальше своего носа не вижу – Burnundan o yan görmür* [5, 45]; *Голова всему начало – şey başdan başlanır*; *Баш бədəninin tacıdır* [5, 42]; *Беречь как зеницу ока – göz-bəbəyi kimi qormağ*; *Головокружение от успехов – müvəffəqiyyətdən baş gicəllənmək və s.*

Alınma frazeoloji vahidlər yalnız müəyyən zaman keçdikdən sonra geniş xalq kütlələrinin nitqinə yol açar. Hər hansı bir dildən başqa bir dilə keçən frazeoloji ifadə tərcümə və ya kalka yolu ilə keçirsə, ilk vaxtlar bu vahidin dildə işlənmə sferası dar olur, sonradan zaman keçdikcə genişlənir.

Nigar Vəliyevanın da qeyd etdiyi kimi, bu gün dünyanın bir-birindən çox uzaqda yaşayan xalqlarının dilləri arasında linqvistik əlaqələr mövcuddur. Eləcə də hazırda Azərbaycan dilində rus, ingilis, fars, ərəb və s. sözləri olduğu kimi, ifadələr də vardır. Ümumiyyətlə, dünya dillərində söz və ifadələrin əksəriyyəti elə qaynayıb qarışmışdır ki, onların hansı dildən gəldiyini təyin etmək çətinlik yaradır [6, 60]. Buna misal olaraq üç fərqli dildə ümumi mənalı eyni olan aşağıdakı somatik ifadələri nəzərdən keçirək: *üzünə dik demək - напрямик – to give it to someone; gözünün içinə demək - говорить в глаза - to give it to someone straight; üzünə qayıtmaq – напрямик – to answer someone back; nəyinsə üstündə baş sındırmaq – забивать себе голову – addle one’s head* və s.

Bəzən də ayrı-ayrı dillərdə təxminən eyni şəkildə işlədilən idiomların özlərində də cüzi fərqlər olur. Məsələn, fars dilində “*ayıdan bir tük*” Azərbaycan dilində “*donuzdan bir tük*” və s. [4, 11]. Bu onu göstərir ki, hətta alınma frazeoloji birləşmələrin mənimsənilməsində hər bir xalq özünün milli kaloritindən öz dilinə məxsus etnopsixolinqvistik cəhətlərindən istifadə edir. Əvvəlcə dilə gətirilən frazeoloji vahidlər kalka və ya tərcümə variantında çətinliklə geniş kütlənin nitqinə yol tapır, sonra xalq danışq dilində püxtələşir, özünüküləşir, xalq ona milli “don” geydirir və bundan sonra çox vaxt belə frazeologizmlərin mənşəyi haqda informasiyanın izləri itir.

Beləliklə, dilimizin daxili imkanları hesabına yaranıb artan frazeoloji birləşmələr - somatik ifadələr kimi alınma frazeologizmlər, somatik ifadələr də dil sisteminə keçərək geniş xalq kütləsinin nitqi vasitəsi ilə struktur-forma cəhətdən yeniləşir, xalqın danışq dilinin özünəməxsus milli koaloritini özündə birləşdirir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayramov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası, Bakı, 1978, 175 səh.
2. Həsəsnov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası, Bakı, 1979, 66 səh.
3. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri 1-ci cild, Bakı, 2008, 560 səh.
4. Şəfai Ə., Zülfüqarova F. farsca-Azərbaycanca müxtəsər idioatik ifadələr lüğəti, Bakı, 1978, 96 səh.
5. Tahirbəyov B., Hüseynzadə Ə. Müxtəsər Rusca-Azərbaycanca və Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti, Bakı, 1983, 405 səh.

6. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür feilləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər, Bakı, 1999, 103 səh.
7. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları, Bakı, 1981, 348 səh.
8. Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка, Москва, 1967, 544 стр.

J.Qaniyeva

**The structure of somatic expressions in the azerbaijani language
Summary**

Part of Modern Azerbaijani phraseology are somatic expressions that develop on the basis of both borrowings and native semantic combinations. Like with other languages, the history of phraseologisms in Azerbaijani dates back to ancient times. They are established in the context of a people's ways of living, customs, legends or religion. A large number of somatic expressions are phraseological entities that share some common features. Most of them show specific linguistic characteristics that are based on the structures of a particular national language. Native somatic expressions that continue to be part of the lexicon owe their existence to the semantic richness of a people's linguistic tradition. In addition, and as our research shows, world languages in general and the Azerbaijani language in particular are enriched by means of other languages. Borrowed phraseological combinations (and therefore also somatic expressions) are created in two ways: Either one part of them originates from another language, or they enrich the target language by way of calque. Our research also reveals that phraseological expressions which are based on other languages are initially rarely used, and this changes only gradually. Phraseological entities (including somatic expressions) ultimately depend on their being used actively by a linguistic community, and they portray the unique national characteristics of this community's language.

Ж.Ганиева

**Состав происхождения соматические выражений на
азербайджанском языке**

Резюме

Когда мы смотрим на происхождение фразеологии современного Азербайджанского языка, наблюдается фразеологии, в том числе соматических выражений которые возникла внутренними

возможностями языка, так и за счет заимствований. Как и всех языках мира и на современного Азербайджанского языка древнюю историю фразеологизмов очень древняя. Они тесно связаны с образом жизни и быта людей, традициями и обычаями. Соматических выражений составляют большую часть фразеологических соединений. Поэтому имеют те же особенности, что и фразеологическая комбинация. Большинство соматических выражений являются языковым материалом, принадлежит народу и сочетает в себе особенности национальных единиц народного языка. Следовательно, истинные соматические выражения имеют национальный характер. Соматических выражений которые возникла внутренними возможностями нашего языка из за древний и богатый слово сокровище народа. Наряду с этим наше исследование показало, что как языках мира другие языки играют определенную роль в обогащении фразеологии современного Азербайджанского языка. Таким образом, фразеологические сочетания в современном азербайджанском языке, в том числе соматические выражения, в основном получены двумя способами: или один, или несколько членов у соматических выражений принадлежит на другие языки, или фразеологизмы других языков был переведен с помощью буквального перевода, по методу калька. В первое время сфера использования эти выражений бывает узкой. Таким образом, заимствований соматических выражений объединяет в себе определенную национальную калорийность разговорного языка народа как соматических выражений которые возникла внутренними возможностями нашего языка.

Rəyçi: İkrəm Qasımov
Filologiya elmləri doktoru, professor